

Boom • Jaargang 41 • 2001 • nummer 6

Wijssgerig perspectief

De romantiek: kunststroming en wereld-
beschouwing

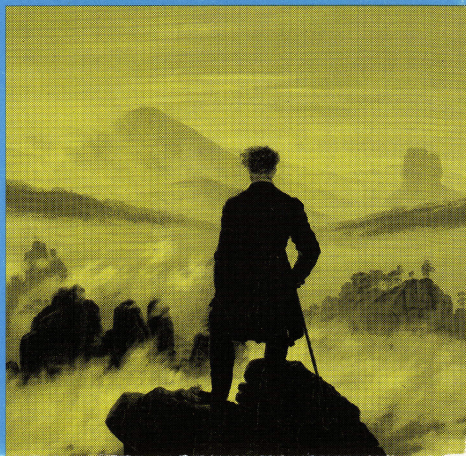
De romantische kunsttheorie

De natuuropvatting van de romantici

Het sublieme

De romantiek

Redactie Karin de Boer
en Koo van der Wal

Het sublieme, een romantisch begrip?

FONS ELDERS

Het sublieme symboliseert het bewuste verlangen de grenzen van het menselijk bestaan af te tasten, zo niet te overschrijden. In retrospectief lijkt het sublieme bij uitstek een romantisch begrip, maar de oorsprong ervan gaat terug tot de oudheid. De ervaring van het sublieme is minder gebonden aan een bepaalde historische periode dan velen veronderstellen en is, als ontologische ervaring, van alle tijden.

Het sublieme: aan gene zijde van de grens

Het sublieme neemt uiteraard de gestalten aan van de ruimte- en tijdbeelden waarbinnen het opereert. Maar het sublieme verwijst in de eerste plaats naar een existentiële dimensie, de dimensie van de vervoering, roes en extase, die geen cultuur of individu langdurig kan negeren zonder zichzelf te schaden. Het sublieme manifesteert zich al duizenden jaren, en tot vandaag de dag, in rituelen, magie, dansen, drugs, de kunsten, conform of in strijd met het dominante paradigma en bepaalde stijlopvattingen. Ik wil laten zien dat het sublieme in zijn etymologische betekenis: aan gene zijde van de grens, naar een ervaringswereld verwijst waarvoor goed beschouwd geen woorden bestaan. Het sublieme heeft te maken met een verlangen naar de wereld van het zijn vóór onze conceptie, dus ook naar de wereld van het zijn na onze dood. Het sublieme als het domein van gene zijde is verwant aan het mysterieuze, het transcendente, het ongenaakbare, het naamloze, het mystieke. Het sublieme als idee en ervaring blijkt zelf nauwelijks te beschrijven. Dit heeft het sublieme gemeen met het sacrale en het poëtische. Kant

heeft dit goed begrepen door het sublieme te onderscheiden van het schone in zijn *Kritik der Urteilkraft* (1790). Hij schrijft hier over de vormloosheid van sommige delen van de natuur, die ons kunnen verbijsteren maar vervolgens een sterke, onbaatzuchtige emotie in ons kunnen oproepen. Kant wil dieper gaan dan Edmund Burke's psychologische beschrijving van het sublieme in *A philosophical enquiry into the origin of our ideas of the sublime and beautiful* (1757). Burke kende niets subliems dat niet op een of andere manier een verschijningsvorm van macht was. Kant wil het sublieme herleiden tot een gevoel dat universeel herkenbaar is, en daardoor communicabel. Maar door het sublieme te herleiden tot een gevoel, plaatst Kant de oorsprong van het sublieme in het bewustzijn, en laat hij de werkelijkheid aan zichzelf over. Vanuit zijn transcendentale visie waarin de werkelijkheid de gestalte aanneemt van ons bewustzijn, en niet andersom, is hij verplicht het sublieme in zijn ontologische effecten te ontkrachten. Kants eenzijdige reductie van het sublieme stuit dan ook op grote weerstand bij de Duitse idealisten, Herder en Schopenhauer. Terecht, want Kant castreert het sublieme door de zijnservaring te herleiden tot een bewustzijns categorie. Het sublieme kan niet gescheiden worden van *das Ding an sich*. Het verzet zich tegen iedere vorm van dualisme. Het sublieme als idee en ervaring is geen vondst van de romantiek, maar maakt deel uit van een oude wijsheidstraditie. Wie zichzelf kent, kent het Al. De romantiek is een herleving, continuering en transformatie van ideeën die door de opkomst van een deterministisch, onttoverd wereldbeeld naar de achtergrond werden gedrongen.

De periode 1500-1800 is een periode van diepgaande tegenstellingen, ontdekkingen, godsdienstoorlogen en paradigmawisselingen. Er is niet alleen sprake van de ontdekking van Amerika en een wereldwijde handel in goederen en mensen (slaven), of van de vervolging van honderdduizenden vrouwen (heksen) door de kerkelijke instituties, maar ook van de opkomst van een wetenschappelijk en technisch wereldbeeld, én de beoefening van alchemie. Reformatie en Contrareformatie bestrijden elkaar. Paul Hazard karakteriseert deze periode – met als draaipunt de periode 1685-1715, de

regeringsperiode van Louis XIV – als de crisis van het Europese bewustzijn. De strijd tussen de ouden en de modernen wordt door de modernen gewonnen. Men gaat van stabiliteit naar beweging; van het oude naar het moderne; van het zuiden naar het noorden. Zo'n periode spreekt tot de verbeelding. Maar de voortgaande aanwezigheid van voorchristelijke tradities, de geschriften van neoplatonische humanisten, het spirituele wereldbeeld van de Rozenkruisers (zeventiende eeuw) en de Vrijmetselaars (achttiende eeuw), zijn een contra-indicatie als het gaat om de nieuwe rationele waarden en behoeften. Ook de romantiek toont respect voor het verleden, en ontwikkelt een paradigma dat tegengesteld is aan dat van de verlichting. Het stelt illuminatie boven verlichting; Mozart boven Voltaire; een levend organisme boven een klok.

Het sublieme als beginsel

Er zijn ideeën die de kracht hebben van een beginsel in de dubbele betekenis van dit woord: beginsel als ordeningsprincipe, en beginsel als begin, als feitelijke kracht. Deze beide aspecten komen samen in de woorden: vormgevende energie. Eros, doodsdrijf, agressie, compassie en het sublieme zijn vormgevende energieën, ofwel, met een term van Alfred Fouillée, *idées-forces*. Een beginsel reflecteert en ordent niet alleen, maar beïnvloedt datgene waaraan het participeert. Deze tweeledige betekenis van het begrip beginsel gaat terug op de Griekse filosoof Anaximenes en heeft de geschiedenis van de westerse filosofie en fysica diepgaand beïnvloed. Een beginsel bundelt primaire, analoge ervaringen en manifestaties tot een herkenbare vorm, zoals Newtons wet van de universele zwaartekracht, of het sublieme dat door de kracht van de emotie een catharsis bewerkt. Beginselen zijn dragers van een psychische en fysieke kracht, en om die reden universeel. Geen enkel mens en geen enkele cultuur kan zich aan de werking ervan onttrekken. Wel zullen individuen en culturen de psychisch-fysieke krachten op uiteenlopende en soms tegengestelde manieren interpreteren, afhankelijk van de vooronderstellingen die het eigen wereldbeeld bepalen.

Bepaalde beginselen zoals liefde, doodsdrift, compassie en het sublieme geven dus niet alleen vorm aan een emotie, maar komen zelf voort uit de kracht van deze emotie. In zo'n situatie ontstaat het inzicht dat begrijpen en bestaan elkaar niet alleen versterken, maar een ondeelbare eenheid vormen.

Het sublieme, een actueel en eeuwenoud idee

Door het sublieme de status te geven van een beginsel, en het beginsel de status van vormgevende energie, heb ik het sublieme gedefinieerd als een kracht waaraan we ons niet kunnen onttrekken. Dat wil niet zeggen dat we die kracht blind hoeven te ondergaan. Het sublieme is als een munt met een voor- en achterkant. Het suggereert dat bewustzijn en zijn uit dezelfde bron drinken. Welke naam de bron draagt, is minder belangrijk dan het inzicht dat het ene, ongedeelde, voorafgaat aan de deling die op haar beurt uitgroeit tot een werkelijkheid van een duizelingwekkend aantal vormen en krachten. Een benadering die op voorhand uitgaat van een dualistische opvatting in de relatie tussen kennen en werkelijkheid, ontkracht het beginsel van het sublieme in zijn manifestaties: zijn vormgevende energieën. Een dualistische houding is in het domein van het sublieme suïcidaal. Het sublieme onttrekt zich aan de tegenstelling tussen subject en object.

Een mens die het sublieme ervaart, wordt uit zijn middelpuntzoekende kracht getrokken en wordt deelgenoot van een andere, ruimere bestaanservaring. De ervaring van het sublieme heeft deze (uit)werking gemeen met de ervaring van het sacrale en het magische. In deze domeinen staat niet de individuele mens centraal, maar zijn ervaring van een groter geheel, doorgaans in een alchemistisch mengsel van angst en vervoering. Bevend. Onbeweeglijk blijvend, rechtop, in een eenzame duisternis, in een houding zonder het gebaar van de smekeling: een smeekbede, maar zonder gebaar en zonder hoop. Verloren en smekend, blind, halfdood. Zo beschrijft George Bataille de grenservaring. Bataille's ideeën over het offer en over zelfverlies nemen gestalten aan die de sporen to-

nen van tweeduizend jaar christendom, waar het lijden en het offer het centrum van de verlossingsleer vormen. Maar in tegenstelling tot de boeddhistische opvatting van het lijden als iets wat voortkomt uit gehechtheid, vereist het christelijke lijden een Messias om verlossing te bereiken. Het sublieme neemt in het christendom de gestalte aan van een transcendente God die op Zijn beurt de gestalte kan aannemen van een Pantocrater, een Heilige Geest, een Godvader, een Godmens of Maria. Het sublieme is hier niet langer tastbaar, behalve in heiligenbeelden en relikwieën.

Bataille's emoties kunnen opgevat worden als tragisch. Ze worden gekleurd door een personalisme van tegendraadse christelijke signatuur, dat een ander type tragiek oproept dan de Griekse tragedies. Na 2.500 jaar hebben de tragedies nog steeds de ontzagwekkende kracht ons diep te raken, door het lot van de mens in al zijn verscheurdheid en diepste gevoelens publiekelijk te tonen. De kracht van de Griekse tragedies komt voort uit het depersonalisieren van de individuele tragiek van een Oedipus of een Medea. In *The death of tragedy* (1961) schrijft George Steiner dat alle mensen zich bewust zijn van tragedie in het leven, maar dat tragedie als vorm van drama niet universeel is. Oosterse kunst, aldus Steiner, kent geweld en smart, maar het ten tonele voeren van persoonlijk lijden en heroïsme is een kenmerk van de westerse traditie. Aristoteles baseert zijn theorie van de catharsis in zijn *Poetica* op de effecten die de tragedie op de toeschouwer heeft: middels compassie en vrees treedt er een zuiverend effect op van deze emoties. Dankzij de zuiverende werking van de tragedie, die voortkomt uit een ervaring van het sublieme, helpt poëzie volgens Aristoteles een mens rationeler te worden. Aristoteles bestrijdt met deze opvatting Plato's idee over de immorele effecten van de tragedies. Hieruit blijkt dat men zich niet pas in de romantiek, maar al in de Griekse oudheid bewust werd van de kracht van het sublieme, en dat de antieke cultuur al bewust gebruikmaakte van het sublieme als vormgevingsbeginsel.

Over hoogte – het sublieme

Een traktaat van een onbekende auteur – aangeduid als Longinus – uit de eerste eeuw van onze jaartelling draagt in het Grieks de titel: *Peri hupsous*, wat ‘over hoogte’ betekent. In de Nederlandse vertaling is dit traktaat *Het sublieme* getiteld.¹ Hoewel het traktaat zich vooral richt tot de beoefenaars van de welsprekendheid, ontleent Longinus zijn voorbeelden niet alleen aan een redenaar als Demosthenes, maar ook aan Sappho, Homerus, Plato, Thucydides, Xenophon en de tragici. Longinus geeft het sublieme een status die boven die van pure welsprekendheid uitgaat, zoals blijkt uit het volgende citaat: ‘Niets is werkelijk groot als het verachten ervan groot is: rijkdom bijvoorbeeld, eerbewijzen (...). Maar wat werkelijk groot is, wordt door beschouwing niet uitgeput en het is moeilijk, nee onmogelijk er weerstand aan te bieden. De herinnering eraan is sterk en zo goed als onuitwisbaar.’ (7-29). Deze beschrijving verwijst naar de ontologische dimensie van het sublieme. Dat de herinnering eraan zo goed als onuitwisbaar is, zegt iets over de kracht van de ervaring van het sublieme. In een andere beschrijving vraagt Longinus aandacht voor de rol van de perceptie: het sublieme is de weerklank van grootheid van geest. Vandaar dat soms ook louter de gedachte op zichzelf bewondering wekt, zonder in woorden te zijn uitgedrukt, juist vanwege die grootheid van geest. (9-31/32). Deze gedachte is opmerkelijk voor een traktaat over welsprekendheid. Ze roept de slotzin van Wittgensteins *Tractatus logico-philosophicus* (1922) in herinnering – ‘Waarover men niet spreken kan, daarover moet men zwijgen’ – en geeft de grenzen aan van de taal, en uiteindelijk van alle vormgeving tegenover het domein van het mystieke. Het subject is voor Wittgenstein een grens van de wereld. Het behoort niet tot het gangbare werkelijkheidsbesef om zichzelf te ervaren als een grens van de wereld. Zodra we echter geconfronteerd worden met een intense ervaring zoals het sterven, dringt de aanwezigheid van die grens ons bewustzijn binnen. Alle andere vormen van werkelijkheid worden er betrekkelijk door. Het ervaren van de grens is de transcendent kracht van het menselijk bewustzijn, waardoor men aangezet wordt

zich los te maken van het egocentrische zelf. We hebben volgens Wittgenstein alleen gedachten over een aantal kwesties wanneer we de wereld zien als een begrensd geheel. De mystieke ervaring waartoe het sublieme uitnodigt en verleidt, is een doorbraak van het begrensde geheel.

Het citaat van Longinus impliceert een reëel onderscheid tussen bewustzijn, taal en werkelijkheid. De taal stuit op een niet te passeren grens wanneer perceptie en ervaring met elkaar versmelten. Mensen kunnen in contact komen met het sublieme zonder dat de buitenwereld er ooit kennis van neemt. Het sublieme is niet alleen de woestijn en een zwevende tuin van grote geesten, maar van een ieder die openstaat voor een onbegrensd geheel.

Het sublieme en het romantische syndroom

De uitdrukking ‘romantisch syndroom’ ontleen ik aan *The romantic syndrome* van W.T. Jones.² In dit boek onderneemt Jones een poging om de voorkeuren van personen en stijlen of stromingen via een zevental assen met steeds twee tegengestelde polen in kaart te brengen. Hij onderneemt deze poging voor verschillende periodes, maar met name voor de romantiek, en op uiteenlopende gebieden, zoals metafysica, literatuur, poëzie, en politieke theorie. Door de vooronderstellingen en voorkeuren via zorgvuldig gekozen vormbeginselen in kaart te brengen, legt hij de waarden bloot die de achtergrond vormen van het romantisch paradigma, dat door hem ‘syndroom’ genoemd wordt. Het schema ziet er als volgt uit:

Statisch	Dynamisch
Orde	Wanorde
Discontinuïteit	Continuïteit
Spontaneïteit	Proces
Zacht	Scherp
Inwendig	Uitwendig
Deze wereld	Gene wereld

Toegepast op respectievelijk verlichting (V) en romantiek (R) krijgt het syndroom een invulling, waarbij de V of R bij één van de polen een uitgesproken voorkeur voor die vorm betekent, terwijl een middenpositie een zekere ambivalentie uitdrukt, of een bewust nagestreefde balans.

Statisch	V		R	Dynamisch
Orde	V		R	Wanorde
Discontinuïteit	V		R	Continuïteit
Spontaneïteit		V/R		Proces
Zacht	R		V	Scherp
Inwendig	R		V	Uitwendig
Deze wereld	V		R	Gene wereld

Het syndroom van de verlichting dat de eerste helft van de achttiende eeuw domineerde werd gekenmerkt door een scherpe focus en een analytische, onderscheidende benadering (discontinuïteit). Deze houding ging samen met een oriëntatie op de empirische werkelijkheid (deze wereld), en een voorkeur voor toetsbare fenomenen (uitwendig). Het zijn de voorkeuren van de klassieke geest die zich sterk maakt voor een rationele en empirische benadering en streeft naar een maatschappelijke orde met een duurzaam karakter (statisch). In dit paradigma vormen spontaneïteit en processen een ambivalent paar: geen van beide zijn solide genoeg.

Het romantische syndroom dat zich tijdens de laatste decennia van de achttiende eeuw manifesteerde toont tot op grote hoogte tegenovergestelde kenmerken. De romantische geest is onrustig. Hij streeft naar verandering (dynamiek), en versterking van orde (chaos). Hij ervaart de werkelijkheid als een geheel van relaties (continuïteit) dat vraagt om zachte, continue overgangen en vloeiende lijnen. Spontaneïteit en proces vormen hier een wankel balans. De wereld van de fenomenen is niet de werkelijke werkelijkheid. Vandaar een sterke gerichtheid naar binnen (inwendig) én een oriëntatie op een werkelijkheid achter die van de verschijnselen (gene wereld).³

David Hume en Schopenhauer kunnen als exemplarisch be-

schouwd worden voor de paradigma's van respectievelijk de verlichting en de romantiek. Volgens Hume bestaat er geen samenhang tussen de dingen:

In de gehele natuur is er geen enkele vorm van verbinding die door ons voorgesteld kan worden (...). De ene gebeurtenis volgt op de andere, maar we kunnen nooit een band tussen twee gebeurtenissen waarnemen. Ze lijken bij elkaar te horen, maar zijn nooit met elkaar verbonden (...); we hebben geen enkele notie van verbinding of kracht.⁴

Als we dit citaat van Hume vergelijken met een citaat van Schopenhauer uit *Die Welt als Wille und Vorstellung* zal het verschil in vooronderstellingen en voorkeuren evident zijn:

Als men, opgewekt door de macht van de geest, de gewone manier van kijken naar de dingen loslaat, het opgeeft slechts hun relaties tot elkaar te traceren (...); als men, verder, het abstracte denken, de begrippen van de rede, niet toestaat bezit te nemen van zijn bewustzijn, maar, in plaats van dat alles (...) geheel opgaat in de rustige contemplatie van het natuurlijke object dat zich op dat moment voordoet, of dat nou een landschap, een boom, een berg, een gebouw, of wat dan ook is (...) zodat het is alsof alleen het object er nog was, zonder iemand om het waar te nemen, en men niet langer de waarnemer van de waarneming kan scheiden, maar beide één zijn geworden, doordat het gehele bewustzijn gevuld en bezet is met een enkel zintuiglijk beeld (...) dan is, wat zo gekend wordt, niet langer het afzonderlijke ding als zodanig, maar de Idee, (...) de onmiddellijke objectiviteit van de wil op dit niveau.⁵

De vraag hoe een cultuur als de westerse circa tweehonderdvijftig jaar heeft kunnen leven met deze twee paradigma's, waarvan het ene domineert in wetenschap, techniek, economie en politieke structuren, en het andere in de kunsten, vrije tijd en tijdens de nacht, valt moeilijk in kort bestek te beantwoorden. De tegenstelling tussen beide paradigma's is weliswaar betrekkelijk, maar toch diepgaand. De verlichting vormt de primaire inspiratiebron voor

het marxisme; de romantiek voor het fascisme. Hoewel beide bewegingen karikaturen zijn van de oorspronkelijke ideeën die door de paradigma's van de verlichting en romantiek werden uitgedragen, tonen ze niettemin aan dat een eenzijdige verabsolutering van deze ideeën in de politieke praktijk gevaarlijke proporties kan aannemen. Hetzelfde geldt voor de wetenschap en de kunsten.

Om niet aan hun eenzijdigheid ten onder te gaan, hebben zowel de verlichting als de romantiek behoefte aan een derde perspectief op de werkelijkheid. Een perspectief dat de paradigma's van de verlichting en de romantiek verbindt vinden we bijvoorbeeld in de muziek van Mozart. Deze muziek brengt een dynamisch evenwicht tot stand tussen de veertien polen die hierboven genoemd zijn. Mozart is een genie wiens illuminisme alle tegenstellingen overbrugt. In de *Zauberflöte* staan drie tempels in het bos: Rede, Wijsheid en Natuur. De tempel van Wijsheid staat in het midden om Rede (verlichting) en Natuur (romantiek) onderling in balans te brengen. Het is verleidelijk om te veronderstellen dat wijsheid hier het resultaat is van Mozarts ervaringen van het sublieme. Het lijkt mij geen onwaarschijnlijke these, aangezien zijn muziek sublimiteit is.

Afsluiting

We hebben gezien dat de voorkeuren van de romantiek geen uitvinding zijn van de romantiek, maar wel een reactie vormen tegen de voorkeuren voor een causaal functionerend wereldbeeld, waarin secundaire kwaliteiten als kleuren en geuren geen rol spelen, en het levende gereduceerd is tot object van de fysica. Het citaat van Schopenhauer laat zien hoe hartstochtelijk het verlangen is om de veronderstelde eenheid van bewustzijn en zijn te herstellen. Schopenhauer gebruikt het woord 'subliem' niet in dit citaat, maar wat hij de 'wil' noemt is qua intentie identiek aan het sublieme: de wil is datgene wat zich aan gene zijde van de grens bevindt, een vormgevende energie. Dit moet niet verward worden met transcendentie in de monotheïstische tradities, maar heeft

eerder te maken met datgene wat in het boeddhisme en taoïsme onder leegte verstaan wordt. Het sublieme brengt ons naar de grens tussen zijn en niet-zijn, tussen leven en dood; het verzet zich tegen fixaties en intellectuele sublimaties. Het sublieme zorgt ervoor dat de middelpuntzoekende krachten zich vernieuwen door de schok van de ontgrenzing te ervaren.

Noten

- 1 Longinus (2000), *Het sublieme*, vert. Michiel op de Coul, inl. C.M.J. Sicking, nawoord Jeroen Bons. Groningen: Historische Uitgeverij.
- 2 W.T. Jones (1973, 2e ed.), *The romantic syndrome: toward a new method in cultural anthropology and history of ideas*. Den Haag: Martinus Nijhoff.
- 3 Idem, 117-118.
- 4 D. Hume (1975), *Enquiries concerning human understanding*. Oxford: Clarendon Press, Sect. VII, Pt. II.
- 5 A. Schopenhauer, *Die Welt als Wille und Vorstellung*, III, 34. In: *Sämtliche Werke* (1920), Leipzig: Reclam, Band I, 244 (vert. FE).